

טופח ספרדי התגלה בבית-שמש: מין נדיר ביותר, צמח פליט תרבות.

יהונתן רונס - ישיבת הר-עציון, אלון שבות yonatanroness1@gmail.com

הביאו לדפוס: אבי שמידע ויואל מלמד

תקציר: טופח ספרדי *Lathyrus clymenum* התגלה בבית-שמש: מין נדיר ביותר, צמח תרבותי שכנראהגודל בעבר בישראל ואת שרידיו מוצאים פה ושם ברחבי הארץ באוכלוסיות טבעיות כיום.

=====

"קם לתחיה" בבית-שמש הצמח **טופח הספרדי *Lathyrus clymenum*** - מין נדיר מאוד לישראל אשר חופן מלא של זרעיו נמצא בחפירה ארכיאולוגית; האם הוא מין בר או תרבותי בישראל? מסתבר כי הצמח היה שכיח כגידול תרבות בתקופת הברונזה באזור הים התיכון ועל כך מעידים גם 259 הזרעים של הטופח אשר נמצאו בשברי כדים עתיקים בחוף הכרמל (Kislev et al. 1993). הצמח התגלה במספר אתרים זעום החל משנות השמונים של המאה הקודמת ולא ברור אם הוא אכן מין בר בישראל או אולי פליט תרבות אשר שומר על בנק זרע בתוך הקרקע כאשר זרעים שלו נובטים ופורחים באופן נדיר ביותר באתרים רחוקים זה מזה ללא תנאי סביבה מאחדים.



טופח ספרדי מרמת בית-שמש א', 27.3.2020, צלם יהונתן רונס ©

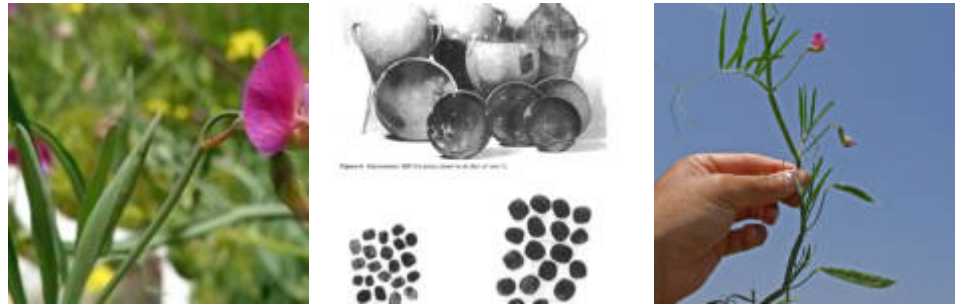
קטנית זו ידועה גם כצמח בר וגם כצמח תרבותי באגן המערבי של הים-התיכון; עד היום מגדלים אותו בשטחים קטנים בא"י יוון אך הוא חסר במזרח התיכון. לפני כעשר שנים הגדיר אותו לישראל פרופ. עוזי פליטמן ולאחר סקר שדה הוא נמצא בארבעה אתרים בלבד בישראל: מוצא, צומת הכפר-הירוק, גדרה וכפר אז"ר (Melamed et al 2009). בישראל לא מוכר כיום או בעבר גידול תרבותי של טופח ספרדי ובסוריה קים חשש שהאיסופים הם של פרטים תרבותיים או גרים (ראה מפה).



טופח ספרדי מרמת בית-שמש א', 27.3.2020, צלם יהונתן רונס © משמאל פרי צעיר מתוק לאכילה. במרכז { מפת התפוצה של המין מאתר EU-M (בתורכיה המפה מטעה והוא חסר ברוב השטח ונמצא רק במערב)

והנה באחד מסיורי ברחבי רמת-שמש א' מצאתי את הטופח הספרדי בשטח מעזבה בשני אתרים במרחק 200 מטר אחד ממשנהו. הספק מהיכן מקור הזרעים, טבעי מהבר או ממקור אנושי עכשווי הינו גדול. בכדי להניח שמקור הזרעים אינו טבעי צריך להניח "איזו יד זדונית מכוונת" שפיזרה את הזרעים בשני השטחים הנטושים האלה שבהם הסיכויים שתשרוד קטנים מאוד. בשני האתרים לא נצפו מינים 'פולשים' נוספים מלבד כמה פרטים של שיטה כחלחלה. אתר אחד הוא קטן ביותר כ 5-10 מטר וסובל מהצטברות פשקווילים בקרקע. באתר השני עוד מיני קטניות רבים ביניהם מיני טופח נוספים: **ט.ירושלים, ט.נאה וט. גדול**. כמו כן גדלה באתר זה שיטה כחלחלה. יש לציין כי באביב 2019 מצאתי **טופח ספרדי** בכניסה למושב זנוח הנמצא כשני ק"מ צפונית לרמת בית-שמש א'. כל האזור נתון עתה בבולמוס של פיתוח כאשר השטחים הפתוחים מצטמצמים מאוד, עובדה המאיימת על שרידותו של מין יפה ונדיר זה (ראה תמונות). נקווה שהמוסדות המטפלים בשימור יכריזו על קטנית יפהפייה זו שהיא בבחינת "**גידול תרבותי שרידי**" minor relic crop - כצמח

בסכנת הכחדה ויכניסוה לרשימת הצמחים האדומים לישראל.



מימין טופח ספרדי מצומת הכפר הירוק, צלם עוז גולן ©, במרכז צילום הכדים והזרעים מתקופת ברונזה תיכונה שנמצאו בתל נאמי ליד נווה-ים, צלם מרדכי כסלו, משמאל טופח ספרדי מרמת בית-שמש א', 27.3.2020, צלם יהונתן רונס ©

טופח ספרדי שייך לסקציה מיוחדת בסוג טופח *Sec. clymenum* אשר למיניה כנפיים לאורך הגבעול. בישראל מוכר עד כה מסקציה זו רק הטופח הגדול אך שני המינים אינם דומים בחזותם: בעוד עלעלי **טופח גדול** התנוונו ל**טופח ספרדי** עלה מורכב גדול עם עלעלים רבים וצרים בדומה לעלעלי **טופח דביק**. במיני הקבוצה נראית פטוטר העלה כמו "עלה פילוד" (בשפה המקצועית) תאור המתאים לזה שראינו בשדה: העלעלים נושרים במהרה ועל הגבעול נשארים עוקץ העלה וכנפי הציר. כל התיאורים בפלורה התורכית ופל. אירופאה מדגישים כי העלים התחתונים חסרים עלעלים בכלל, כלומר יש בקבוצה "מגמה לקראת" התפתחות של **טופח גדול** החסר עלעלים לחלוטין ונשאר רק עם פטוטר העלה והכנפיים הרחבות המשמשות לפוטוסינטזה.

על פי מקורות ספרותיים הצמח הוא "גר-פולש" ונמצא ברשימות צמחים פולשים של מדינות אחדות. כלומר יש עדויות ברורות שהרחיב במאה וחמישים שנה האחרונות את אזור תפוצתו המקורי (ים-תיכון ודרום אירופה) וכיום הוא גדל גם בצפון אמריקה ובניו-זילנד. הצמח ניתן ברשימת הצמחים האסורים ליבוא ביפן. בישראל לא זוהה מין זה עד שנות האלפיים; לא סביר בעינינו כי חבורת אז"פ (איג, זהרי ופינברון, אבות הבוטניקה בישראל) לא הייתה אוספת צמח אטרקטיבי זה. אחד מעמנו (י.מ.) מוסיף כי מצא את הצמח לאחרונה גם בנווה-אטיב וגם בהר-המנוחות בירושלים. לעניות דעתנו המין טופח ספרדי הוא מין גר בישראל אשר הגיע לארץ עם "עידן הגלובליזציה" בסוף המאה העשרים וחשוב לעקוב אחרי התפשטותו.

במאמר חשוב אודות יבוא מזון מא"י הים [האגאי כנראה] לישראל בתקופת הברונזה והברזל, מביאים כסלו וחבריו את ממצא הטופח הספרדי מתל נאמי כדוגמה (Kislev et al. 1993). החוקרים מצאו בתל נאמי אשר שוכן על גבי חצי-אי דרומית לנווה-ים כדים שבורים מתקופת הברונזה התיכונה, בתוכם וביניהם נספרו 259 זרעי טופח ספרדי (ראה תמונה).



מימין זרעי טופח ספרדי מוכתמים בכתמים כהים, הגנה בפני טורפים?, אופייני למין זה זרע פחוס וקרין בגב הזרע אשר אינו נראה בצילום, צלם שיר ורד ©, במרכז טופח ספרדי, צומת הכפר הירוק, צלם עוז גולן ©, משמאל פרי זרעי טופח ספרדי, כפר אז"ר, צלם שיר ורד ©

ברבים מזרעי הקטניות העשבוניים יש חומרים אנטי-תזונתיים שונים (למשל מעכבי פרוטאזות) המונעים מבעל החיים לעכל את החלבון שבזרע. בזרעי טופח במיני הבר ובמין הזרע של טופח תרבותי *Lathyrus sativus* לדוגמא, מצוי חומר רעיל אחר (ODAP נאורו-טוקסין) הגורם לניוון מפרקים, מחלה הידועה בשם "לטיריזם", על שמו הלטיני של הסוג טופח *Lathyrus*. במיני בקיה מוכרות חומצות אמינו לא חלבוניות בעלות אפקט רעיל. חומרים אנטי-תזונתיים אלו ("רעילים") הם שכנראה גורמים למיני טופח ובקיה רבים להיאסף ולהאכל במשורה; בדרך כלל הם משמשות להאבסת בעלי חיים ורק בעיתות בצורת ורעב נהגו לאכול אותם כמזון אנושי מרכזי. לסכום, טופח ספרדי כמו גם בקיה ארוכת-עוקץ, בקית הכרשינה [בצפון ישראל] ותורמוס ספרדי הם מינים הגדלים בשטחים טבעיים בישראל, אין להם בית-גידול אופייני-טבעי ואינם גדלים היום כצמחי תרבות בישראל; ניתן לשער כי אלה הם **גידולים שרידיים Relic crops** אשר שמשו מזון חשוב בעבר ונזנחו מסיבות שונות. בקית הכרשינה גדלה כגידול תרבותי בדרום יהודה אך בכל שאר האזור הים-תיכוני היא שכיחה כצמחים יחידים בחורש פתוח ו"נחשבת" כצמח בר.



טופח ספרדי מרמת בית-שמש א', 27.3.2020, צלם יהונתן רונס ©

ספרות:

[אורי מלמד ושמידע א 2018 בקיה ארוכת-עוקץ Vicia articulata מין חדש לישראל
וחשיבותו לשמירת, צמחי מורשת, כתב-עת "כלנית", 6](#)

Kislev ME Artzy M and Marcus E 1993 Import of an Aegean food plant to a Middle Bronze II A coastal site in Israel. Levant 25: 145-154.

[Melamed Y Plitmann U Shmida A and Golan O 2009 *Lathyrus clymenum* L. in Israel: A "revival" of an ancient species. Israel J. of Plant Sciences, 57, 125 - 13](#)

=====

כל הזכויות שמורות ל"כלנית" ©

לציטוט: רונס י 2020 **טופח ספרדי *Lathyrus clymenum*** התגלה בבית-שמש: מין נדיר ביותר, צמח תרבותי שאולי גודל בעבר בישראל ואת שרידיו מוצאים פה ושם ברחבי הארץ, כתב-עת כלנית מספר 7.

https://www.kalanit.org.il/lathyrus_clymenum_news